

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

УДК 101.9: 572.08

І. М. БОНДАРЕВИЧ^{1*}, Н. М. ДЄВОЧКІНА^{2*}

^{1*} Запорізький національний технічний університет (Запоріжжя, Україна), ел. пошта bondarevych@ukr.net, ORCID 0000-0002-6711-8244

^{2*} Запорізький національний технічний університет (Запоріжжя, Україна), ел. пошта ndev@ukr.net, ORCID 0000-0002-1159-5156

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ НАРИС СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ПЕРЕХІДНОГО ТИПУ

Метою статті є створення робочої моделі соціальної структури суспільства перехідного типу, що рухається від тоталітарного минулого до демократичної організації. В основу соціальної стратифікації нашої моделі покладено принцип впливу особистісних характеристик індивідів на соціальні трансформації. У якості такого принципу запропоновано самоконтроль індивідом змісту власної свідомості. **Теоретичний базис.** Об'єктом дослідження є суспільство перехідного типу. Предметом дослідження є його соціальна стратифікація. Зміст свідомості індивіда визначає не тільки його поведінку, а й життєву стратегію, яка відбивається на соціальному розвитку суспільства. Прошарки соціальної структури визначені відповідно до ступеню самоконтролю індивіда за змістом власної свідомості. Найнижчий ступінь контролю мають носії рабської свідомості, які від психо-соціальних впливів (ідеології, релігії тощо) перебувають у фанатичному стані. Незначний рівень самоконтролю виявляють власники загарбаної свідомості – схильні до популістичних обіцянок соціальні інфанти. Соціальний прошарок власників травмованої свідомості (егоїсти і нігілісти) демонструє найвищий з цих трьох соціальних прошарків ступінь самоусвідомлення. Всі три соціальні прошарки, з огляду на їх життєві стратегії, які обумовлені превалюючим зовнішнім впливом на їх свідомість, належать до зони соціальної деформації. Остання складає ядро соціальної структури суспільства перехідного типу. Ореол у структурі такого суспільства утворює прошарок соціально чуйних особистостей. Оскільки вони більш самостійно будують стратегію власного життя, можна вважати, що умовно вони знаходяться поза межами зони соціальної деформації. **Наукова новизна.** Запропонована модель соціальної структури суспільства перехідного типу є ефективною для соціального прогнозування. Соціальні прогнози ґрунтуються на порівняльному аналізі кількісного співвідношення всіх соціальних шарів. Наприклад, переважаюча сукупна кількість носіїв рабської і власників загарбаної свідомості є характерною для перших кроків посттоталітарного суспільства. Якщо вона тривало фіксується в часі, це засвідчує гальмування демократизації суспільства, тощо. **Висновки.** Динаміку соціальних пертурбацій у суспільствах перехідного типу ефективно досліджувати по лініях найбільшого взаємовпливу особистісних характеристик на соціальні події. Однією з таких ліній є самоконтроль індивіда за змістом свідомості. Створена за результатами майбутніх соціологічних досліджень модель соціальної структури конкретного перехідного суспільства дозволить спрогнозувати стан і перспективи його соціальних трансформацій. А головне – врахувати фактори успіху соціального розвитку конкретного суспільства, що є неодмінною умовою побудови державної політики.

Ключові слова: соціальна мобільність; соціальні трансформації; соціальна стратифікація; соціальна структура суспільств перехідного типу; габітус; самоконтроль змісту свідомості

Вступ

Стрімкі темпи розвитку сучасного глобального світу проблематизують прогностичну діяльність взагалі і соціальне прогнозування зокрема. Масштабні соціологічні проекти, реалізовані на межі XX-XXI століть (мається на увазі Comparative Class Analysis Project (1985-87 і 1997); International Social Survey Programme (1987-2009)) виявили нові питання в дослідженні проблеми соціальної стратифікації, що закріпило її міждисциплінарний статус.

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

На перший погляд наявні підходи до класифікації детермінант динаміки соціального процесу виглядають достатньо розмежованими. Економічний підхід К. Маркса (Marx, 1959) і М. Вебера (Weber, 1968) акцентує роль контролю над засобами виробництва, ринку і інших економічних чинників у формуванні класової структури суспільств. Культурний підхід, започаткований Е. Томпсоном (Thompson, 1963), наголошує значення дій індивідів і окремих груп, їх свідомості на процеси трансформації соціальних структур. Інституціональний підхід зауважує процес самотворення соціальної структури: М. Манн (Mann, 1993) ілюструє формуючу функцію ідеологічних, політичних, економічних і мілітарних інституцій. Дискурсивний підхід пов'язаний із поглядом на стратову структуру як конструкт, що вибудовується в процесі дискурсу. У такому сенсі А. Пшеворські і Д. Спраг (Przeworski, & Sprague, 1986) досліджували процес формування класів під впливом передвиборчих стратегій політичних партій. Реляційний підхід, як визначає українська дослідниця О. Симончук (Symonchuk, 2016), формується в межах досліджень феноменів нових класових утворень, наприклад, клас "прекариат" у М. Севіджа (Savage, & Devine, 2013).

Очевидно, що різноманіття наявних підходів обумовлене масштабом феномена, власне, безліччю варіацій соціальних взаємодій, кожна з яких так чи інакше оформлює процес соціальних трансформацій. Зауважимо, що всі окреслені підходи фокусовані на зовнішніх проявах соціальної взаємодії. І тільки в межах культурного підходу психологічні інтенції індивіда цілеспрямовано виявляються у якості внутрішнього плану соціальної дії, що передує їй. Спроба суб'єктизації соціального процесу виводить його дослідження на нові рубежі: справжнім поворотом у теорії стратової класифікації стала ідея, запропонована у межах культурного підходу П. Бурдьє (Bourdieu, 1984) щодо визначення ліній динаміки соціальних нерівностей. Аналізуючи сучасне йому французьке суспільство, дослідник зауважує роль індивідуальних практик у процесах соціальної динаміки, пропонуючи поняття "габітус" для визначення принципу, що породжує об'єктивну класифікацію практик і одночасно являє систему їх класифікації. У роботах представників реляційного і дискурсивного підходів (Przeworski, & Sprague, 1986; Savage, & Devine, 2013) ця ідея виринає опосередковано. Останні соціологічні дослідження підтверджують плідність заданих П. Бурдьє орієнтирів, виснуючи, що культурний капітал сьогодні виграє у нових і нових контекстах: "An alternative interpretation would thus be that what we are seeing is not a specific emerging form of cultural capital, but cultural capital being brought into play in changing contexts" (Flemmen, & Jarness, 2017). Більше того, вивчення індивідуальних смаків у різних галузях життя – спорт, музика, література, кіно, масмедіа тощо спричинило диспут щодо методології вивчення соціальної стратифікації: "The profusion of empirical research has stimulated theoretical conjecture and dispute. It has also generated a sophisticated discussion of methodology associated with the development of research into the application of the concept" (Hazir, & Warde, 2016). На нашу думку, актуалізація згаданого диспуту обумовлена не завжди помітною присутністю психологічних і психосоціальних факторів серед визначених науковцями детермінант соціальних трансформацій. Між тим, унаслідок розвитку інформаційних технологій їх вплив посилюється у рази. У нашій роботі у якості такого фактору ми розглядаємо піддатливість свідомості зовнішнім впливам, а його критерієм – ступінь контролю індивіда за змістом свідомості. Останній оцінюється нами як доволі інформативний у дослідженні динаміки соціальних трансформацій суспільств перехідного типу.

Методологічний базис нашої роботи склали дослідження (Thompson, 1963; Przeworski, & Sprague, 1986; Savage, & Devine, 2013; Flemmen, & Jarness, 2017; Hazir, & Warde, 2016), що резонують вивченню ліній динаміки соціальних нерівностей, започаткованому П. Бурдьє (Bourdieu, 1984).

Мета

Метою статті є здійснення антропологічного нариса стратової класифікації суспільства перехідного типу, де в якості психологічного фактору соціальних трансформацій виступає самоконтроль свідомості. Передбачено виконання якнайменше трьох завдань. По-перше, осмислення індивідуальної практики самоконтролю свідомості. По-друге, дослідження результатів її виявлення у соціальному полі суспільства перехідного типу. По-третє, визначення евристичної сили класифікатора "самоконтроль свідомості".

Виклад основного матеріалу

Схожість соціальних малюнків суспільств перехідного типу, і українського в тому числі, обумовлена присутністю в їх соціальному просторі одних і тих самих феноменів, як-от: феномен кліпового мислення, соціального інфантилізму, гри в довіру, подвійних стандартів тощо. Останні фіксують різні ступені піддатливості індивіда зовнішнім впливам і одночасно різні ступені самоконтролю власної свідомості. Практична відсутність останнього виявляється в поведінкових кліше рабської психології індивіда. Наприклад, у непохитній впевненості в тому, що "звичайні люди нічого не вирішують", у судженнях про "маленьку людину", "людину-гвинтика", що артикулюють сутнісне значення останньої як речі, що експлуатується. Рабська психологія фіксує факт повного полонення свідомості, що виявляється у блокуванні внутрішніх потенцій самоздійснення людини. Психологія раба – це окупована і втрачена для самої людини свідомість, втрачений шанс на людське життя: не вона його вибудовує, її ресурси споживає інший (інші).

У давній історії були відомі прецеденти руйнування свідомості людини з метою її експлуатації. Чингіз Айтматов в романі "І довше століття триває день" (1980) описує т.зв. манкурта – бездушного рабського створіння. За киргизькою легендою, на манкурта людину перетворювали пекельними тілесними муками: покриваючи поголену голову полоненого свіжою шкірою верблюда і залишаючи його з колодкою на шиї, із зв'язаними руками і ногами в пустелі на кілька днів. Якщо людина залишалась живою, вона перетворювалась на ідеального раба: її свідомість спустошувалася поволі як верблюже волосся вросало в її шкіру.

У сучасному світі способи зазіхання на свідомість людини еволюціонували до рівня спокусливих, приємних, розслаблюючих впливів, як-от, яскраві картинки реклами ідеальних образів. Але суть і мета їх залишилися тими самими: скеровувати дії, поведінку, життєдіяльність іншої людини шляхом вживлення в її свідомість певних орієнтирів, що б утримували людину в стані прийнятних для загарбника рівня і спрямування фізичної активності.

Свідомість раба – це психо-соціальний, а не тільки історичний феномен. При тому не обов'язково бути власністю рабовласника. Маркером самоконтролю свідомості є регулярні відповіді на запитання "чому я думаю саме про це?", "чому я думаю саме так?", "чому я вчиняю саме так?". Людина, що його втрачає, стає просто носієм рабської свідомості. Таким є будь-який фанат, наприклад, релігійний чи ідеологічний.

Але зовнішній контроль свідомості може бути не тільки тотальним. У сучасному світі більш розповсюдженим є частковий зовнішній контроль. Таку свідомість доречно визначити загарбаною. Є власник свідомості – індивід, але визначає її зміст загарбник – інший. Феномен загарбаної свідомості поширений у тих суспільствах, де людина є вільною формально (закони декларують права і свободи), проте її свідомість перебуває в лабетах ідеології, стереотипів суспільної думки, забобонів тощо.

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

У художній літературі осмислення феномена загарбання свідомості починається з середини ХХ століття. Письменники піднімають питання специфічності відтворюваних власником загарбаної свідомості таких мисленневих і поведінкових стереотипів, як відсутність навичок критичного мислення і саморефлексії, нездатність до самостійних дій. Вони шукають пояснення причин невпевненості в собі, незнання себе, відсутності власної мети, привертають увагу до тотальної присутності в характеристиках сучасної людини префікса "не-" як ознаки хронічної нестачі ресурсів для дії, для життя. Джордж Оруел в романі "1984" відтворює картину цілеспрямованого руйнування людської свідомості заради експлуатації. Колін Вілсон у романі "Паразити свідомості" осмислює інтелектуальні засоби контролю над внутрішнім світом людини – насадження гнітючих думок, що можуть довести людину до самознищення.

Дієвими інструментами загарбання свідомості людини є агресивна реклама, ідеологія, пропаганда. Наприклад, "шопоголіком" називають людину, для якої реклама товару чи знижок на ціну є пусковим механізмом для його придбання, а "совком" – людину, свідомість якої заплуталась у тенетах радянської ідеології і пропаганди. Особливістю впливів агресивної реклами, ідеології, пропаганди є те, що їх зникнення не означає звільнення свідомості людини. Більш того, адаптована до полону свідомість дезорієнтується, губиться в обставинах свободи, які вона сприймає як халепу, адже її штучно створений і стабільний світ летить шкереберть.

Загарбання свідомості відбувається шляхом одягання кайданів жахів, що є зброєю загарбника. Взагалі призначення остраху в тому, аби оберігати людину від небезпек. Але коли острах насаджується, стає провідним серед інших життєвих факторів, діяльність людини паралізується. Таким чином, залякування власного населення, збивання в отару, надання спільних мотивацій і імпульсів, виплекання в кожному окремому індивіді безпорадності, відчуття залежності є інструментами політики тоталітарної влади. При цьому обов'язково визначається зовнішній ворог і його діючі агенти всередині суспільства.

Острах діяти, втратити, виявитись, острах незнаходження себе в собі формує поведінкове кліше людини із "загарбаною" свідомістю і складає підґрунтя соціального інфантилізму. Останній показує себе як небажання опанувати нові соціальні ролі, тримати зобов'язання, прагнення максимально спростити життя у будь-який спосіб. Очевидно, що незалежно від віку соціальний інфантилізм є ознакою соціальної деформації. У поведінкових реакціях він виявляється як завмирання, відсторонення та втеча від проблем, бо за сутністю він є придушеною жагою до дії. Інфантильна людина – це людина, яку ведуть, за яку приймають рішення і роблять вибір. Важливо підкреслити, що сторонні наповнення власного смислового вакууму соціальний інфант зберігає доволі довгий час, навіть після припинення впливу.

Світоглядні кліше власників загарбаної свідомості не потребують постійної стимуляції, вони зберігаються як настанови, погляди, уподобання. Наприклад, патерналізм (лат. *paternus*). Сутність цього формату соціальних стосунків полягає в легалізації контролю однієї сторони над іншою. Патерналістськими були відносини між колоніями і метрополіями в XVII-XIXст.; патерналістською є соціальна підтримка на тих сучасних підприємствах, де заробітна платня не дозволяє самостійно покривати свої витрати на підтримку здоров'я, організацію дозвілля і відпочинку тощо. Такою ж по суті була безоплатна система освіти і медицини в країнах соціалістичного табору. В Україні патерналізм має відносно недавню традицію, яка переважно пов'язана з періодом перебування українських земель у складі Російської імперії та з радянським минулим. Відомим фантомом патерналізму імперського гатунку є віра в "доброго царя", що трансформувалась у тиражовану думку про

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

справедливого президента, який не знає, що відбувається на місцях" і т. ін. Фантомом патерналізму радянського зразка є безсумнівна впевненість, що в комуністичній партії втілений "розум, честь і совість епохи". Кайдани патерналізму настільки міцні, що перевірка на відповідність справ і слоганів не спадає на думку. Поширеність патерналістських відносин у суспільстві сигналізує про полюсне розшарування соціальних верств за наявності формальних ознак демократичного устрою; про низький рівень освіченості, громадянської культури; розповсюдженість популістичних настроїв у суспільстві.

З патерналізмом тісно пов'язаний популізм. Сутність популістичних настроїв для їх володарів полягає в застряганні в ілюзіях райдужних очікувань стосовно шляху вирішення своїх проблем. Сутність популізму – це психо-інтелектуальне насилля, що здійснюють популісти. Популізм є соціальною хворобою. За демократичними лаштунками, під соусом забезпечення робочих місць, вшанування ветеранів виробництва і трудових династій, організації святкових заходів на українських підприємствах відбувається жорстка експлуатація робочої сили, бо середню зарплатню отримати можливо, якщо працюватимеш по 10-12 годин на день, шість днів на тиждень, із місяця в місяць, з року в рік. Як соціальна хвороба, популізм має серйозні ускладнення: існуючий негативний формат соціальної взаємодії активно відтворюється. Вражаюча різниця в статках і можливостях між владними прошарками та народом, між політикумом та електоратом, між державними управлінцями та пересічними українцями, між вір-менеджерами та рядовими менеджерами обумовлює непереможне бажання других долучитись до лав перших. Адже їх стандарти життя привабливі і спокусливі настільки, що питання моралі, ідеали добра і справедливості не завжди стають на заваді бажанню потрапити до "вищого класу". Більше того, сьогодні утвердилась думка, що потрапити у владні ешелони можливо тільки нехтуючи нормами моралі. Іншим ускладненням хвороби популізму є проектування негативних смислових орієнтирів майбутнього, що треба вважати одним з механізмів самовідтворення загарбанної свідомості.

Стадне відчуття, що навіюється тоталітарним режимом, тягнеться шлейфом і після його падіння, продовжуючи розпорошувати, розмивати, пригнічувати самість людини. Пригнічення самості – це обмеження у просторі і ресурсах для її виявлення. Разом з тим:

Як початкове базове прагнення, самість людини намагається зберегти себе, у результаті чого і виникає той самий захисний механізм – "втеча від свободи", для якого характерні мазохічні та садистичні тенденції; деструктивізм, прагнення людини зруйнувати світ, щоб він не знищував її саму, заперечення цінностей та норм (нігілізм); автоматичний конформізм, негативний показ себе як крайня форма боротьби особистості за своє Я. (Fromm, 1989, p. 272)

Такі форми поведінки виявляються специфічною реакцією свідомості, що опирається загарбанню. З одного боку, прояви нігілізму, деструкції, формування власного негативно-го іміджу засвідчують, що самість людини, хоч і негативно, але виявляється. А з іншого боку, упертим фактом є її скрутне становище. Сутність нігілізму полягає в негативному, зневажливому, зверхньому, скептичному ставленні до суспільних норм: права, законів,

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

моралі, цінностей. Доволі відкритий характер нігілістичних проявів дає підстави характеризувати його як стан боротьби, що за визначенням є усвідомленою дією, власно спрямованою активністю, проявом свого ества. Тому деструктивні прояви нігілізму вважаємо більш позитивним соціальним маркером, ніж прояви фатального патерналізму, що підживлюються популістичними обіцянками.

Егоїсти, суцільно сфокусовані на вирішення власних проблем, сміливо опановують соціальні ліфти. У порівнянні до соціальних інфантів голос самості егоїстів значно галасливіший, їх інтелектуальна спроможність більш розвинута, вони не просто здатні до рефлексії і саморефлексії, вони постійно знаходяться в рефлексуючому стані. Вони виглядають розумними, але правильно їх називати хитрими. Яка різниця між розумною людиною і хитрою, якщо обидві інтелектуально потужні? Перша зробить так, аби всі чи, принаймні, якомога більше людей, отримали зиск і щоб він був зиском не одного дня. Друга зробить так, як хоче, – ні на інших людей, ні на інші зиски вона не зважає. Стратегія розумної людини – і собі, і людям, і світу. Стратегія хитрого – все для себе "улюбленого" отримати в найпростіший спосіб. Насправді з любов'ю у егоїста є проблема.

Отже, свідомість егоїста не є загарбаною, скоріш за все вона травмована суспільним устроєм – фінансовими негараздами, злиднями, нестачами душевними і духовними, спогляданням за утриманням носіїв рабської і загарбаної свідомості, перебуванням маргіналів, тощо. Але травму егоїст міг набути і в родині – надмірна увага, виконання першої ліпшої забаганки дитини, відсутність відмов, постійне виокремлення її від інших членів родини, сусідів, однолітків. У першому випадку егоїст зрощується в умовах соціальної несправедливості, полюсного розшарування, соціальної розбалансованості тоталітарного/посттоталітарного суспільства. У другому ж випадку його виховують батьки, родичі, що мають недостатній досвід поводження із чимось власним (з причини його відсутності). Підставою визнання егоїста власником травмованої, ушкодженої, деформованої свідомості є той факт, що нехтування всім, окрім власних інтересів, відбувається з мотивів користі, жадібності, хижості. Такого роду деформації свідомості є одним з факторів криміналізації суспільства. У будь-якому разі, відсоткове співвідношення егоїстів і нігілістів (власників травмованої свідомості) та соціальних інфантів (власників загарбаної свідомості) унаочнює важливі соціальні трансформації в лоні перехідного суспільства. Кардинальна різниця між першими двома полягає в тому, що егоїст здатний будувати (нехай тільки для себе), а нігіліст уособлює руйнуючу силу, що вивільняє простір. Разом з тим, і нігіліст, і егоїст за своїми внутрішніми потенціями і поведінковими стратегіями не є стабілізуючими факторами для соціальної організації перехідного суспільства. Вони радше є флагманами його трансформацій. Перші, незгодні ні з ким і ні з чим, розчищають простір для подальших соціальних змін. Другі, з чималими амбіціями, орієнтовані на "задарма", вмотивовані поповнити владні/привладні кола і опинитися на верхівці соціальної піраміди, демонструють егоцентрацію свідомості, як протидію її загарбанню.

Відзначимо, що дармове – це те, на чому радо зійдуться і знайдуть спільну мову егоїст і носій загарбаної свідомості. Споживацтво є полем перетину їх інтересів і одночасно зашморгом на їх шиї, який, проте, затягується по-різному. Носії загарбаної свідомості вірять в акції, знижки, розпродажі, вимагають безкоштовних "хліба та видовищ", полюбляють субсидії, профспілкові путівки на відпочинок, гречку на виборах, безоплатні послуги по життю (бажано повним переліком). Споживацтво робить їх схожими на туземців, що радо обмінюють коштовності (свободу і землю) на пластмасу (подачки). Споживацтво егоїстів виглядає іншим чином. Вони знають собі ціну, прагнуть статків, кар'єри, статусу, тобто

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

всього й одразу, за будь-яку ціну. Споживацтво розпалює їх егоцентризм, мотивує до дій, не обтяжуючи притому зобов'язаннями.

Помітимо, що поведінкові стратегії власників травмованої і загарбаної свідомості також мають точку перетину. Хоча й з протилежними знаками активності, егоїст і соціальний інфант центровані на собі. Їм байдуже, чим живе спільнота, в якій вони працюють, їх більше приваблюють власні відчуття тут і зараз. Навіть якщо в умовах широкого доступу до інформаційних технологій соціальний інфант активізується і зробить еволюційний крок до рівня егоїста чи нігіліста, він все одно залишиться в межах зони соціальної деформації.

Російський філософ, соціолог Ю. О. Левада, визначаючи специфічні риси adeptів соціальних деформацій в тоталітарних/посттоталітарних суспільствах, згадував про об'єктивні чинники їх формування:

Универсально значимая и всеобъемлющая нормативно-ценностная система в реальности обернулась множественностью критериальных рамок – большой и малой правды, истинного и должного, перспективных и сиюминутных интересов и т. д. Одна из важнейших ее особенностей с самого начала состояла в принципиальной невыполнимости предъявляемых к человеку требований... Отсюда – формирование человека лукавого на советский манер. Абсолютное насилие порождало абсолютную готовность к лукавому приспособлению. Лишенный возможностей для сопротивления, человек торжественно или молчаливо соглашался с императивными предписаниями – и настойчиво искал лазейки, позволяющие их обойти. (Levada, 2011, p. 8)

Дослідник обстоює думку, що подвійні стандарти, "лукавість" виникають як адаптивні варіації поведінки людини, а в умовах кризи, падіння тоталітарного устрою обертаються корумпованістю усіх цінностей і нормативних систем суспільства, включно з особистісними. Останнє, на думку науковця, є найбільш небезпечним, адже, набуваючи для індивіда характеру ідеології, обумовлює просякнутість суспільства корупційними стосунками. Інший російський соціолог Л. Гудов, досліджуючи соціальний клімат суспільства перехідного типу, пропонує поняття "зони довіри" і "гра в довіру". Перше поняття фіксує регуляцію формальними і неформальними інституціями норм солідарності, що розповсюджуються тільки на своїх, а також факт розриву певного соціального простору замкненими локусами довіри. Друге поняття автор визначає як соціальний код поведінки:

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Игра в доверие стала социальным кодом поведения, умением демонстрировать другому, что актер понимает, что его партнер лжет (в чем, когда, и в каких отношениях) и, что тот знает, что актер его понимает, благодаря чему достигается конвенциональное согласие и определение рамок возможного контроля насилия или коррекции взаимодействия. Важно, что отсчет при этом идет от негативных представлений или модели человека, которые выступают как норма определения реальности. (Hudov, 2012, p. 23)

Вчений зауважує, що в зонованому просторі довірчих відносин границі зон довіри жорстко оберігаються від чужих і це становить підстави регуляції стосунків між групами та культурними прошарками. У результаті – соціальний простір рясніє різномірними нормативними системами, продукуючи негативні шаблони соціальної взаємодії.

Умовно поза зоною соціальної деформації в перехідному суспільстві обов'язково знайдеться невелика кількість соціально чуйних індивідів, яким вдалося у певній мірі зберегти контроль над своєю свідомістю. Умовно – означає, що у будь-якому разі вони відчують на собі негативний вплив, але не втрачають контролю над власною свідомістю, за несприятливих обставин рухаються визначеним шляхом і досягають результату. Їх кількість зазвичай невелика, але є важливим маркером щодо перспектив даного суспільства. У переважній своїй більшості це молоді люди, чиє дитинство відбулося в щасливій родині, а дорослішання припало на час кризи тоталітарного устрою. Ймовірно, вони оминули активну атаку зазіхань на власну свідомість у часі або в просторі. Ясна річ, що в підручниках, за якими вони вчилися, ще залишалось достатньо маніпулятивних тлумачень, що в інформаційному просторі, в якому вони знаходилися, ще розходились хвилі остраху. Але вони звикли шукати відповіді в мережі Інтернет, за віком чи станом душі вони більш відкриті до нового досвіду, більш творчі. До цього здорового соціального прошарку належить також певна категорія людей середнього й старшого віку, що всупереч обставинам, можливо, завдяки творчій діяльності, зберегли свою свідомість не загарбаною. І ті і інші – це справжні особистості. На жаль, у вітчизняному просторі поняття "особистість" популяризоване у викривленому сенсі. Зазвичай саме слово "особистість" для загалу акцентує унікальність, своєрідність, самовираження певної людини, при цьому соціальний зміст поняття залишається незатребуваним. У такому випадку значення понять "індивід" і "особистість" ототожнюються, друге фактично поглинається першим, і нівелюється. Фактично, слово "особистість" використовується зі значенням слова "індивід". Така плутанина має серйозні негативні наслідки – розмивання лінії обрїю розвитку людини і в цілому його дезорганізація (якщо кожен є особистістю, то до чого тоді прагнути?).

Завважимо, що в окресленій нами соціальній структурі найбільше трансформацій очікує на власників загарбаної свідомості. Тож потенціал соціальної трансформації "турбулентного" суспільства обумовлений їх чисельністю і перехідним статусом. Кардинально змінитись він може в двох напрямках: вниз і вгору суспільної ієрархії. Вагомими причи-

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

нами, які підштовхують власників загарбаної свідомості до маргінальної межі є економічні, політичні, соціокультурні і етнічні катаклізми – реалії тоталітарного/посттоталітарного суспільства. Не набувши себе духовно і душевно, не зберігши себе психологічно, вони завершують своє знищення на фізичному рівні, поповнюючи неблагополучний прошарок суспільства. Е. Дюркгейм (Diurkgeim, 1994, р. 210) у роботі "Самогубство" називає цей стан аномічною деморалізацією, що виникає в обставинах тимчасової нездатності суспільства впливати на людину, внаслідок чого у останньої руйнується ієрархія цінностей. З іншого боку, за певних умов (підвищення рівня освіти, культури, розширення інформаційного простору, актуалізації особистісного становлення, тощо) власники загарбаної свідомості мають шанс на її визволення. Це боротьба за дійсно людське життя, головними ознаками якого є переоцінка цінностей, набуття власних цілей, активація самої через опір стадному відчуттю, прийняття власної унікальності і її пізнання – самопізнання.

Справжнім двигуном суспільних змін і маркером майбутніх перспектив у наведеній соціальній структурі виступає нечисленний прошарок соціально чуйних особистостей. Логічним є висновок, що перспективи соціального оздоровлення перехідного суспільства залежать від масової долі останніх. Їх маса є найменшою від усіх інших прошарків, разом з тим, вона є критичною для подолання суспільством точки неповернення. Вплив соціальних егоїстів і інфантів на перебіг соціальних процесів у перехідному суспільстві зовсім іншого гатунку. Не їх кількість, а їх власна еволюція впливатиме на соціальні трансформації. Високий потенціал виживання соціального егоїста має гальмівні потужності на перспективу. Розвиток соціального інфанта здатний зрушити з місця під тиском обставин – на його очах шаблони соціальної взаємодії починають змінюватись на краще. І оскільки старі поведінкові кліше вже не задовольняють своїми результатами, то принаймні частина прошарку соціальних інфантів буде прагнути їх позбутися. Таким чином, позитивна соціальна динаміка перехідного суспільства пов'язана з перетіканням соціальних інфантів і соціальних егоїстів за межі зони соціальної деформації в процесі особистісного розвитку.

Наукова новизна

Антропологічний нарис соціальної структури суспільства перехідного типу, в якому у якості принципу класифікації використано індивідуальну практику – самоконтроль свідомості, демонструє ефективність дослідження психологічних детермінант соціальних процесів. Вибір критерію самоконтроль свідомості обумовлений потужним впливом, який має зміст і формат свідомості індивідів на соціальну динаміку.

Подана модель соціальної стратифікації, за умови її підкріплення соціологічними даними, дозволяє більш точно з'ясувати стан і перспективи розвитку перехідного суспільства в цілому. Так, кількісна перевага прошарків носіїв рабської (ідеологічних фанатів) і власників загарбаної свідомості (схильних до популістичних обіцянок та патерналістичної турботи соціальних інфантів) буде характерною ознакою тоталітарного режиму. Зменшення кількості носіїв рабської свідомості, за рахунок збільшення власників загарбаної і травмованої свідомості (нігілістів і егоїстів) засвідчуватиме кризу тоталітаризму, перехід до посттоталітарної суспільної організації. У цілому спостереження за соціальною динамікою в межах запропонованої структури робить сценарій суспільного розвитку більш прогнозованим.

Висновки

По-перше, здійснений антропологічний нарис дозволяє відобразити соціальну структуру суспільства перехідного типу у вигляді ядра, що є зоною соціальної деформації та тонкого ореолу, який умовно знаходиться поза її межами. У межах зони соціальної деформації перебувають носії рабської свідомості, власники загарбані і травмовані свідомості. Умовно за межами соціальної деформації знаходяться особистості, що практично утримують контроль над власною свідомістю.

По-друге, конкретизована соціологічними дослідженнями структура соціальної стратифікації суспільства перехідного типу, дозволяє не тільки вимірювати пульс соціальних трансформацій на поточний момент, а також і вираховувати їх перспективи: масова доля кожного з прошарків такого суспільства визначає його положення на шляху до демократичної організації. Так, потенціал соціальної трансформації перехідного суспільства обумовлений переважно чисельністю і перехідним статусом власників загарбані свідомості. Притому кількісний склад соціально чуйних особистостей, які тримають контроль над власною свідомістю, також є маркером успішного переходу суспільства до демократичної організації.

По-третє, все вищезазначене дозволяє вирахувати фактори успіху соціального розвитку. Щодо України, то першим ми вбачаємо розвиток інституту приватної власності і відкриття ринків. Зрозуміло, що це тривалий процес, який потребує професійної підготовки (реєстрів, оцінки ресурсів тощо) і обов'язково певного рівня життя і свідомості громадян. Інакше є небезпека маніпуляцій: під слоганами за відкриття ринків отримати легальне відчуження державного майна та його розпродаж. Що більший досвід володіння приватною власністю будуть мати громадяни, то більшою буде їх впевненість у майбутньому, то більш успішними будуть інші соціальні зміни. Другим фактором успіху розвитку перехідних суспільств, на нашу думку, є режим безпеки, що має утримуватись на державному рівні. Його призначенням є створення максимально комфортного простору для особистісного розвитку громадян і розвитку держави. Третім фактором успіху назвемо сприяння розвитку творчого потенціалу підростаючого покоління на всіх рівнях освітнього процесу, адже саме в форматі творчої діяльності особистісні якості набувають сили. Очевидно, що дослідження факторів успіху соціального розвитку є актуальним для кожного конкретного суспільства.

REFERENCES

- Bazaluk, O. A., & Blazhevych, T. V. (2015). Modern Basics Philosophy of Education. *Future Human Image*, 5(2), 34-42. (in Russian)
- Boichenko, N. M. (2017). Philosophical understanding of the nature of violence. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 12, 16-26. doi: 10.15802/ampr.v0i12.119076 (in Ukrainian)
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. R. Nice, Trans. Cambridge: Harvard University Press. (in English)
- Durkheim, E. (1994). *Suicide: A Study in Sociology*. V. A. Bazarova (Ed.), Trans. from French. Moscow: Mysl. (in Russian)
- Flemmen, M., Jarness V., & Rosenlund, L. (2017). Social space and cultural class divisions: The form of capital and contemporary lifestyle differentiation. *The British Journal of Sociology*, 39. doi: 10.1111/1468-4446.12295 (in English)
- Fromm, E. (1989). *The Fear of Freedom*. Moscow: Progress. (in Russian)
- Gudov, L. (2012). "Doverie" v Rossii: smysl, funktsii, struktura. *The Russian Publik Opinion Herald*, 2(112), 8-47. (in Russian)

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

- Hazir, I., & Warde, A. (2016). The Cultural Omnivore Thesis: Methodological Aspects of the Debate. In L. Hanquinet, & M. Savage (Eds.), *Routledge International Handbook of the Sociology of Art and Culture* (pp. 77-89). Oxford: Routledge. (in English)
- Khmil, V. V., & Korkh, O. M. (2017). The Concept of Self-Determination in the Philosophy of the Enlightenment. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 11, 127-134. doi: 10.15802/ampr.v0i11.105496 (in Ukrainian)
- Levada, Y. A. (2011). Problemy ekonomicheskoy antropologii u K. Marksa. In Y. A. Levada, *Sochineniya: Problema Cheloveka* (pp. 8-28). Moscow: Y. V. Karpov. (in Russian)
- Mann, M. (1986-1993). The Sources of Social Power. In *A History of Power from the Beginning to A.D. 1760* (Vol. 1, p. 574). In *The Rise of Classes and Nation States, 1760-1914* (Vol. 2, p. 846). Cambridge: Cambridge University Press. (in English)
- Marx, K. (1959). Capital. In M. Eastman (Ed.), *Capital: the communist manifesto, and other writings* (pp. 54-59). New York: Modern Library. (in English)
- Przeworski, A., & Sprague J. (1986). *Paper Stones: A History of Electoral Socialism*. Chicago: Chicago University Press. (in English)
- Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke, J. ... Roux, B. (2013). New model of social class? Findings from the BBCs great british class survey experiment. *Sociology*, 47(2), 219-250. doi: 10.1177/0038038513481128 (in English)
- Symonchuk, O. (2016). Tematichni klasteri suchasnoho klasovoho analizu. *Sotsiolohiia: Teoriia, Metody, Marketynh*, 2, 3-25. (in Ukrainian)
- Thompson, E. P. (1963). *The making of the english working class*. New York City: Vintage Books; London: Gollancz Ltd. (in English)
- Weber, M. (1968). *On charisma and institutional building*. Chicago: University of Chicago Press. (in English)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Базалук, О. А. Современные основы философии образования / О. А. Базалук, Т. В. Блажевич / *Future Human Image*. – 2015. – Vol. 5, Is. 2. – P. 93–100.
- Бойченко, Н. Б. Філософське розуміння природи насильства / Н. Б. Бойченко // *Антропологічні виміри філософських досліджень*, 2017. – Вип. 12. – С. 16–26. doi: 10.15802/ampr.v0i12.119076
- Bourdieu, P. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* / P. Bourdieu ; Trans. by R. Nice. – Cambridge : Harvard University Press, 1984. – 640 p.
- Дюркгейм, Э. Самоубийство: социологический этюд / Э. Дюркгейм ; перевод с фр. с сокр., под ред. В. А. Базарова. – Москва : Мысль, 1994. – 399 с.
- Flemmen, M. Social space and cultural class divisions: The form of capital and contemporary lifestyle differentiation [Virtual Resource] / M. Flemmen, V. Jarness, L. Rosenlund // *The British Journal of Sociology*. – 2017. – № 39. – Access Mode: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-4446.12295> – Title from Screen. – Date of Access: 21 May 2018. doi: 10.1111/1468-4446.12295
- Фромм, Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – Москва : Прогресс, 1989. – 272 с.
- Гудов, Л. "Доверие" в России: смысл, функции, структура / Л. Гудов // *Вестник общественного мнения*. – 2012. – № 2 (112). – С. 8–47.
- Hazir, I. The Cultural Omnivore Thesis: Methodological Aspects of the Debate / I. Hazir, A. Warde // *Routledge International Handbook of the Sociology of Art and Culture* / Eds. by L. Hanquinet, M. Savage. – Oxford, 2016. – P. 77–89.
- Хміль, В. В. Ідея особистого самовизначення в філософії просвітництва / В. В. Хміль, О. М. Корх // *Антропологічні виміри філософських досліджень*. – 2017. – Вип. 11. – С. 127–134. – doi: 10.15802/ampr.v0i11.105496
- Левада, Ю. А. Проблемы экономической антропологии у К. Маркса / Ю. А. Левада // *Левада, Ю. А. Сочинения: проблема человека* / Ю. А. Левада. – Москва, 2011. – С. 8–28.
- Mann, M. *The Sources of Social Power* : in 2 Vol. / M. Mann. – Cambridge : Cambridge University Press, 1986–1993. – Vol. 1 : *A History of Power from the Beginning to A. D. 1760*. – 1986. – 574 p. ; Vol. 2 : *The Rise of Classes and Nation States, 1760–1914*. – 1993. – 846 p.
- Marx, K. *Capital* / K. Marx // *Marx, K. Capital: The Communist Manifesto and Other Writings* / K. Marx ; Ed. by M. Eastman. – New York : Modern Library, 1959. – P. 54–59.
- Przeworski, A. *Paper Stones: A History of Electoral Socialism* / A. Przeworski, J. Sprague. – Chicago : Chicago University Press, 1986. – 230 p.

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment / M. Savage, F. Devine, N. Cunningham [and others] // *Sociology*. – 2013. – Vol. 47, № 2. – P. 219–250. doi: 10.1177/0038038513481128

Симончук, О. Тематичні кластери сучасного класового аналізу / О. Симончук // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2016. – № 2. – С. 3–25.

Thompson, E. P. *The Making of the English Working Class* / E. P. Thompson. – New York City : Vintage Books ; London : Victor Gollancz Ltd, 1963. – 864 p.

Weber, M. *On charisma and institutional building* / M. Weber. – Chicago : University of Chicago Press, 1968. – 313 p.

И. Н. БОНДАРЕВИЧ^{1*}, Н. Н. ДЕВОЧКИНА^{2*}

^{1*} Запорожский национальный технический университет (Запорожье, Украина), эл. почта bondarevych@ukr.net, ORCID 0000-0002-6711-8244

^{2*} Запорожский национальный технический университет (Запорожье, Украина), эл. почта ndev@ukr.net, ORCID 0000-0002-1159-5156

АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ ЗАРИСОВКА СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ ОБЩЕСТВА ПЕРЕХОДНОГО ТИПА

Целью статьи есть создание рабочей модели социальной структуры общества переходного типа, которое движется от тоталитарного прошлого к демократической организации. В основе социальной стратификации нашей модели лежит принцип влияния индивидуальных характеристик на социальные трансформации. В качестве такого принципа предложен самоконтроль содержания сознания. **Теоретический базис.** Объектом исследования есть общество переходного типа. Предметом исследования является его социальная стратификация. Содержание сознания индивида определяет не только его поведение, а и жизненную стратегию, что отражается на социальном развитии общества. Слои социальной структуры определены в соответствии со степенью контроля содержания сознания. Наименьший уровень контроля присущ носителям рабского сознания, которые находятся в фанатическом состоянии из-за психосоциальных влияний (идеологии, религии и т.д.). Незначительный уровень самоконтроля демонстрируют собственники захваченного сознания – падкие на популистские обещания социальные инфанты. Социальная прослойка собственников травмированного сознания (эгоисты и нигилисты) выявляет самую высокую из этих трех слоев степень самосознания. Учитывая, что жизненные стратегии всех трех социальных слоев обусловлены преобладающим внешним влиянием на их сознание, они оформляют зону социальной деформации. Она составляет ядро общества переходного типа. Ореол в структуре такого общества образует прослойка социально чутких личностей. Поскольку они более самостоятельны в выборе стратегии своей жизни, можно считать, что условно они находятся за пределами зоны социальной деформации. **Научная новизна.** Предложенная модель социальной структуры общества переходного типа обладает превосходными прогностическими возможностями. Социальные прогнозы основываются на сравнительном анализе количественного соотношения всех социальных слоев. Например, преобладающее количество носителей поработанного и собственников захваченного сознания будет характерно для первых шагов посттоталитарного общества. Если оно продолжает сохраняться или нарастает, то это является свидетельством замедления процесса демократизации и т. д. **Выводы.** Динамику социальных пертурбаций в обществах переходного типа эффективно исследовать по линиям наибольшего взаимовлияния личностных характеристик индивидов на социальные события. Одной из таких линий есть самоконтроль индивида за содержанием сознания. Созданная по результатам будущих социологических исследований модель социальной структуры общества переходного типа позволит спрогнозировать его состояние и перспективы социальных трансформаций. А главное – обозначить факторы успеха социального развития конкретного общества, что является неременным условием построения государственной политики.

Ключевые слова: социальная мобильность; социальные трансформации; социальная стратификация; социальная структура обществ переходного типа; габитус; самоконтроль содержания сознания

I. M. BONDAREVYCH^{1*}, N. M. DIEVOCHKINA^{2*}

^{1*} Zaporizhzhia National Technical University (Zaporizhzhia, Ukraine), e-mail bondarevych@ukr.net, ORCID 0000-0002-6711-8244

^{2*} Zaporizhzhia National Technical University (Zaporizhzhia, Ukraine), e-mail ndev@ukr.net, ORCID 0000-0002-1159-5156

ANTROPOLOGICAL SKETCH OF THE SOCIAL STRUCTURE OF TRANSITIONAL SOCIETY

Purpose of the article is to create a working model of the social structure of a society with transition type, which moves from its totalitarian past to democratic organization. In our model the basis of social stratification is the principle of the influence of individuals' personal characteristics on social transformations. As such principle, we propose self-control of mental content. **Theoretical basis.** The object of the research is a transitional society. The subject of the research is its social stratification. The individual mental content determines not only his behavior, but a life strategy that affects the social development of society as well. We determined the social structure layers according to the degree of the individual's self-control of mental content. Carriers of slave consciousness have the lowest degree of control, which are in a fanatical state from the surrounding psychosocial influences (ideology, religion, etc.). The insignificant degree of self-control is discovered among those who have seized consciousness – social infants susceptible to populist promises. The social layer of the owners of injured consciousness (egoists and nihilists) demonstrates the highest degree of self-awareness among these three social layers. All three social layers, taking into account their life strategies, which are conditioned with the prevailing external influence on their consciousness, belong to the zone of social deformation. The last one is the core of the social structure of the transitional society. The halo of the structure of such society forms a social layer of socially sensitive personalities. Since they build their own strategy of their own lives more independently, it can be assumed that they are conventionally out of the social deformation zone. **Originality.** The proposed model of the social structure of a transitional society has excellent prognostic capabilities. Social forecasts are based on a comparative analysis of the quantitative ratio of all social layers. For example, the prevailing aggregate number of slave consciousness carriers and owners of the seized consciousness is characteristic for the first steps of a post-totalitarian society. If it continues to be fixed in time, this is the evidence of the inhibition process in social transformations and so on. **Conclusions.** The dynamics of social perturbations in transitional societies is effectively investigated due to the lines of the greatest mutual influence of personal characteristics on social processes. One of these lines is the individual's self-control in sphere of the mental content. The social structure model of a particular transition society created by the results of future sociological researches will allow to predict the state and prospects of its social transformations. And the main thing is that it will help to detect the factors of the success in social development of a particular society, which is the indispensable condition for the construction of a state policy.

Keywords: social mobility; social transformations; social stratification; social structure of a transitional society; habitus; individual's self-control of mental content

Надійшла до редакції: 24.09.2017

Прийнята до друку: 28.02.2018